

CONTRIBUȚII PRIVIND SERIA GUVERNATORILOR MOESIEI INFERIOARE ÎN SECOLUL III P. CHR.

MARIA BĂRBULESCU,
ADRIAN RADULESCU

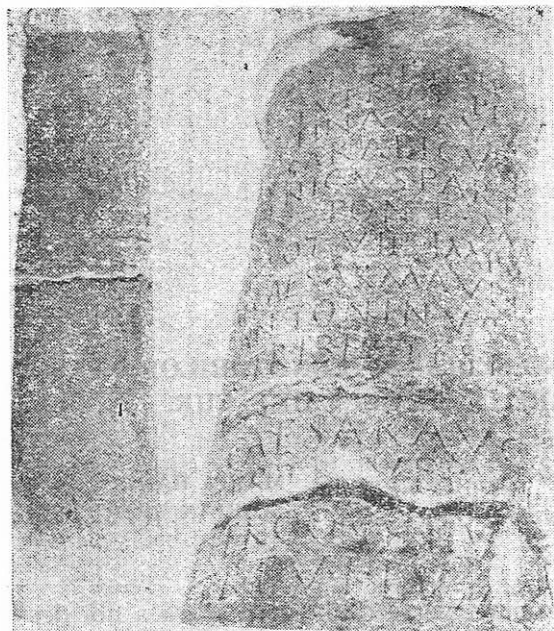
Lista legaților Moesiei Inferioare, perfectibilă pe măsura a noi descoperiri epigrafice și cercetări prosopografice, poate fi îmbogățită de această dată, pe baza unor stilpi miliari apăruiți la Tomis, cu două nume noi de guvernatori și cu date suplimentare privind activitatea altor doi legați, cunoscuți deja în provincia de la Dunărea de Jos.

Piese la care ne referim, au fost descoperite întâmplător în anul 1982 în Constanța, pe str. Cuza-Vodă, nr. 11, cu prilejul săpăturii pentru fundația unui bloc de locuințe. Miliarii, așezați în formă de L (inițial un dreptunghi orientat E—V, din care s-au păstrat doar laturile de V și N) par a fi reutilizați la un mormint, deoarece de la nivelul stilpilor, la adâncimea de 2,60 m, până la 3 m, s-au observat urme de oase, fragmente de la o căniță și o monedă ilizibilă, delimitându-se conturul unei gropi funerare¹. Întrucât stilpii intrau sub fundația unei clădiri moderne alăturate, nu s-au putut recupera alte piese².

Primul miliar (inv. 32351 Muzeul de istorie națională și arheologie Constanța = MINAC) alcătuit din calcar alb-gălbui, este spart cam la jumătatea coloanei, fără ca spărtura să împiedice lectura inscripției (fig. 1 a-b). Dimensiuni : l. = 1,83 m ; d. = 0,38—0,50 m. Înălțimea literelor

¹ Cercetarea mormintului a fost efectuată de C-tin Chera și V. Lungu, ajutați la recuperarea stilpilor de T. Cliante, cărora le mulțumim pentru piesele încredințate spre publicare.

² V. Lungu și C-tin Chera, în Pontica, 18, 1985, p. 215—231, prezintă un mormint în lespezi de calcar (sec. III—IV p.Chr.) situat la 20 m sud de locul unde au apărut miliarii ; *ibidem*, p. 230, nota 106, sînt transcrise inexact numele imperiale de pe stilpi.

I IMPCAESAR L SEPTIMI
VS SEVERVS PIVS
PERTINAX AV GVS
TVS ARABICVS ADI
ABENICVS PARTHI
MAX PONT MAX
TRIB POT VIII IMP XI PP ET
IMP CAESAR M AVRELIVS
ANTONINVS
AVG TRIB TEST II ET

CAESAR AVS
REST VER ALT
PER COVINIV
TERTVLLVM

Fig. 1.

este de 3,5—4 cm. Inscriptia este dispusa pe 15 rinduri, in r. 11 a fost martelat numele lui Geta, iar la sfirsitul textului sint deteriorate cîteva litere * (fig. 1 c).

Imp(erator) Caesar L(ucius) Septimi-
us Severus Pius

Pertinax Augus-

tus Arabicus Adi-

abenicus Parthi(cus)

max(imus) pont(ifex) max(imus)

trib(unicia) pot(estate) VIII imp(erator) XI p(ater) p(atriciae) et

Imp(erator) Caesar M(arcus) Aurelius

Antoninus

Aug(ustus) trib(unicia) p(o)test(ate) II et

[P(ublius) Septimius Geta]

Caesar Aug(ustus)

rest[i]tuerunt

per C(atum) Oviniu[m]

Tertullum leg(atum) pr(o) [pr(aetore)]

* In ultimul rînd, după LEG., se văd bazele a două haste verticale, deci „leg(atum) pr(o) pr(aetore)“, cum întîlnim și în alte cazuri (vezi mai jos nr. 2; ISM, V, nr. 96, etc.

În traducere : „Împăratul Caesar Lucius Septimius Severus Pius Pertinax Augustus, învingător al arabilor, al adiabenilor, mare învingător al parților, mare pontif, investit cu puterea tribuniciană pentru a opta oară, salutat *imperator* pentru a unsprezecea oară, părinte al patriei și împăratul Caesar Marcus Aurelius Antoninus Augustus, avînd puterea tribuniciană pentru a doua oară și Publius Septimius Geta Caesar Augustus au refăcut (acest drum) prin C. Ovinus Tertullus, legat (imperial) de rang pretorian.“

Pînă acum au apărut în *Scythia Minor* nouă stilpi miliari din anul 200 p. Chr.³; în toate cazurile textul a fost redactat în nominativ, ceea ce demonstrează că lucrurile s-au executat din ordin imperial, sub supravegherea guvernatorului provinciei, C. Ovinus Tertullus.

Din seria amintită ne reține atenția un miliar găsit nu de mult tot la Constanța, în cartierul Anadolchioi, pe care figurează II (*m.p.*) (= 2,963 km)⁴, stilp plasat, așadar, pe drumul litoralului, la nord de cetatea Tomis.

Deoarece pe miliarul de față nu a fost notată distanța**, presupunem că el a fost pus în preajma zidului de incintă al Tomisului, în punctul care marca drumul reparat în anul 200 pe litoral, socotind după un exemplar descoperit în același loc, pe care figurează *M.P.I.* (mai jos nr. 4).

C. Ovinus Tertullus, prezent în fruntea Moesiei Inferioare între 198—201⁵ sau 202 p. Chr.⁶, a supravegheat îndeaproape refacerea unor drumuri, cum ne arată mai multe *miliaria* din anul 200⁷ descoperite la *Axiopolis*⁸, Seimenii Mari⁹, Topalu¹⁰, *Carsium* (două exemplare)¹¹, Să-

³ În enumerarea miliarilor din anul 200 p.Chr. din *Scythia Minor*, s-a înregistrat în mod eronat o piesă de două ori, plasată atît la Tulcea (*Aegyssus*), cum apare la Gr. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, Buc., 1960, p. 211, nr. 39, cit și la Săcele (Peleclia), în *CIL*, III, 14461. Tot astfel, R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, 2, București, 1968, p. 192, nr. 55. L. Hollenstein, în *Studia Balcanica*, 10. *Recherches de géographie historique*, Sofia, 1975, p. 30—31, nr. 21. M. Bărbulescu-Munteanu, A. Rădulescu, în *Pontica*, 13, 1980, p. 143, n. 7—8. Em. Doruțiu-Boilă, *ISM*, V, Buc., 1980, p. 24.

⁴ M. Bărbulescu-Munteanu, A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 145—146, nr. 2 și p. 144, fig. 2 a—b.

** Cîteva zgirieturi care se văd după text sînt urmare a refolosirii pietrei.

⁵ A. Stein, *Die Legaten von Moesien*, Diss. Pann., ser. I, 12, Budapesa, 1940, p. 84—86. B. E. Thomasson, *Laterculi Praesidum*, I, Göteborg, 1984, col. 139, nr. 107.

⁶ J. Fitz, *Die Laufbahn der Statthalter in der römischen Provinz Moesia Inferior*, Weimar, 1966, p. 49 (198—202 p.Chr.). I. Stoian, *Tomitana*, Buc., 1962, p. 120—122. Idem, *ISM*, II, Buc., 1987, nr. 82(48)—83(49). R. Vulpe, *DID*, 2, p. 191—196.

⁷ L. Hollenstein, *op. cit.*, p. 30—31.

⁸ *CIL*, III, 7602 (*Axiopolis*).

⁹ Gr. Florescu, *BCMI*, 17, 1924, p. 88—90 = Em. Doruțiu-Boilă, *ISM*, V, nr. 2.

¹⁰ M. Bărbulescu-Munteanu, A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 140—143, fig. 1 a—c.

¹¹ *CIL*, III, 7603—7604 = *ISM*, V, nr. 95—96.

cele ¹², *Tomis* (două exemplare) *** și *Odessos* ¹³, fără a omite, se pare, și căile de acces secundare, dacă luăm în considerare stilpul miliar de la Plopeni (jud. Constanța) ¹⁴.

Ceilalți miliari găsiți recent la *Tomis*, datînd din perioada anarhiei militare, dovedesc lucrări de refacere a drumurilor, mai intense decît s-a crezut pînă acum pentru acest interval de timp, supravegheate de guvernatorii provinciei.

Astfel, cel de al doilea stilp miliar din lotul prezentat, a fost pus prin grija legatului provinciei *Moesia Inferior*, din prima parte a domniei împăratului *Gordianus III*. Stilpul (inv. 32352 MINAC) este realizat din calcar alb-gălbui, are o bază patrulateră, iar fusul coloanei este spart cam la jumătate pe diagonală (fig. 2 a-b). Dimensiuni: $i. = 2,57$ m; $d. = 0,47-0,51$ m. Scrierea este îngrijită, literele sînt înalte de 5—6 cm. În r. 7—9 a fost martelat numele guvernatorului provinciei, din care se distinge doar o literă (fig. 2 c).

Imp(erator) Caes(ar)

M(arcus) Antonius

Gordianus

Pius Felix

Invictus

Aug(ustus) restitu-

it per C...

.....

.....

leg(atum) pr(o) pr(aetore), m(ilia) p(assuum).

„Împăratul Caesar Marcus Antonius Gordianus, Pius, Felix, neîn-vinsul August, a refăcut (acest drum) prin C... legat (imperial) de rang pretorian, mii de pași“.

Pe stilp s-a notat numele împăratului Gordin, fără să se precizeze ordinea puterii tribuniciene sau a consulatului, care ar fi permis o datare mai exactă a monumentului ¹⁵.

În schimb se vede, în r. 7, litera C, ștearsă din interior, desigur *praenomen*-ul legatului imperial, transcris abreviat, deoarece pe piatră urmează un spațiu de o literă, care nu a fost scris (fig. 2 d); fără să

¹² *Supra*, nota 3. Piesa nu figurează la D. M. Pippidi, *ISM*, I, București, 1983. Vezi totuși, R. Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Buc., 1938, p. 253—255, n. 1, Em. Dorutiu-Boilă, *ISM*, V, p. 24 (Săcele).

*** *Supra*, nota 4; adaugă exemplarul de față.

¹³ A. Stein, *op. cit.*, p. 85, n. 2, cf. L. Holenstein, *op. cit.*, p. 31. nr. 23: drumul litoralului (nu exclude însă și pe cel de la *Odessos* la *Marcianopolis*): *ibidem*, nr. 24, aceeași remarcă despre miliarul publicat de M. Mircev, *Izvestia Varna*, 12, 1961, p. 115, nr. 13 (198—211 p.Chr.).

¹⁴ M. Bărbulescu-Munteanu, A. Rădulescu, *op. cit.*, p. 146—148, fig. 3 a—c.

¹⁵ Tot astfel, G. Mihailov, *IGB*, I², p. 223 și II, Sofia, 1958, nr. 797 (*Marcianopolis*, 238—244 p.Chr.). M. Mircev, *Izvestia*, Varna, 9, 1952, p. 69—70, nr. 1: „Imp(eratori) Caes(ari) M. Antonio Gordiano civitas Odessitanorum, m.p.V) (Topo-lite, pe drumul *Odessos-Marcianopolis*), cf. L. Hollenstein, *op. cit.*, p. 35, nr. 42 și mai jos nota 49.

a

b

Fig. 2

IMP·CAES
M·ANTONIUS
GORDIANVS
PIVS·FELIX·
INVICTVS
AVG·RESTITV
IT·PERC

LEG·PRPR·M·P

c

d

Fig. 2

putem realiza lectura numelui în continuare*, remarcăm doar că este vorba de un guvernator al lui Gordian al III-lea care a suferit *damnatio memoriae*.

Primul dintre legații lui Gordian al III-lea în provincia de la Dunărea de Jos a fost *Tullius Menophilus*¹⁶, venit la conducere după ce s-a distins în apărarea Aquileiei contra lui *Maximinus*. Din informația transmisă de *Petrus Patricius*, aflăm că *Menophilus* a dus tratative cu carpii, prevenind astfel atacurile lor timp de trei ani cît a condus provincia¹⁷. În acest fel guvernarea lui a fost plasată între 238—241 de către A. Stein și J. Fitz¹⁸, între anii 238—240 (241 ?) de G. Mihailov¹⁹ sau între 238—240 p. Chr., cum au susținut D. M. Pippidi, R. Vulpe și Em. Doruțiu-Boilă²⁰.

* După C, din cauza martelajului, nu pot fi identificate sigur literele care urmează.

¹⁶ R. Vulpe, *HAD*, p. 263 și urm. Idem, *DID*, 2, p. 231—234. B. E. Thomasson, *op. cit.*, col. 144, nr. 131.

¹⁷ *Petrus Patricius*, *FHG*, IV, p. 186, fr. 8 = *FHDR*, p. 488—489.

¹⁸ A. Stein, *op. cit.*, p. 98—100. J. Fitz, *op. cit.*, p. 31—34 și p. 52. P.W. Townsend, *Yale Classical Studies*, 4, 1934, p. 119—124 (239—241 p.Chr.).

¹⁹ G. Mihailov, *IGB*, II, nr. 641—642; idem, *Klio*, 37, 1959, p. 227—231. B.E. Thomasson, *loc. cit.*: 239—240 (238/240 sau 239/241 p.Chr.).

²⁰ D. M. Pippidi, *Contribuții la istoria veche a României*², Buc., 1967, p. 472—479; *ISM*, I, nr. 168. R. Vulpe, *DID*, 2, p. 232 și urm. Em. Doruțiu-Boilă, *Dacia*, NS, 12, 1968, p. 404—405. Eadem, în *Dicționar de istorie veche a României*, Buc., 1976, p. 400 (238—241 p.Chr.).

Numele lui *Menophilus* îl întâlnim pe monedele din *Marcianopolis*²¹ și pe câteva inscripții, între care două dedicații din *Nicopolis ad Istrum* unde apare martelat; în una din acestea se precizează că Gordian era ὁπατος τὸ α' (=cos. I) ceea ce înseamnă că inscripția a fost pusă în 239 sau 240 p. Chr.²²

Pentru finalul mandatului lui *Tullius Menophilus* în provincia *Moesia Inferior*, s-a luat în considerare o importantă inscripție histriană, datată pe baza titulaturii imperiale păstrate în text, în anul 240 p. Chr.; placa a fost pusă, arată prof. D. M. Pippidi, cu prilejul refacerii din temelii a halelor ruinate de vechime: „[mace]llum ve[austate] / [con]absum [a fundamentis] / [restit]uit c[urante] / [C. Pe..., leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)]”²³.

Lăsând la o parte însemnătatea acestui document în discuția privind *Histriae excidium*²⁴, reținem doar faptul că în r. 8 al inscripției histriene este vizibil încă un C (șters cu ciocanul), completat de prof. D.M. Pippidi *CVRANTE*, urmat de numele legatului la ablativ, deopotrivă martelat²⁵. Întrucât autorul amintit nu a exclus inițial să se fi notat numele unui legat al cărui *praenomen* începea cu C, demnitar declarat *hostis publicus*, identificat cu *C.Pe...*, el păstrează propunerea pentru acest guvernator și în ultima ediție a importantului document histrian²⁶. Cunoscutul epigrafist ajunge, astfel, la concluzia că cei trei ani de conducere a provinciei de către *Tullius Menophilus* s-au încheiat în prima parte a anului 240 p. Chr., urmînd ca în a doua jumătate a aceluiași an, cum ar arăta inscripția histriană, să fi venit în fruntea provinciei guvernatorul al cărui nume s-a păstrat fragmentar, *C.Pe...*²⁷.

Se confirmă, în acest fel, ideea că legatul *C.Pe...* a urmat la conducerea Moesiei Inferioare după *Tullius Menophilus*, susținută de mai mulți cercetători²⁸. Mai puțin acceptată a fost ipoteza privind legația

²¹ B. Pick-K. Regling, *Die antiken Münzen von Dacien und Moesien*, II, Berlin, 1910, p. 301 și urm., nr. 1087—1097; p. 307 și urm., nr. 1121—1170 (Gordian și Sarapis) etc., cf. B. E. Thomasson, *loc. cit.*

²² G. Mihailov, *IGB*, II, nr. 641—642. D. M. Pippidi, *Contribuții*², p. 474.

²³ D. M. Pippidi, *op. cit.*, p. 468—480 = *ISM*, I, nr. 168.

²⁴ Problemă mult dezbătută, vezi Em. Doruțiu-Boilă, în *Actes de la XIIe Conférence Internationale d'études classiques*, Eirene, Cluj-Napoca, 1972, București—Amsterdam, 1975, p. 635—642. Eadem, *Dacia*, NS, 29, 1—2, 1985, p. 133—134. Vl. Ilescu, în *Romanitas—Christianitas. Untersuchungen zur Geschichte und Literatur der römischen Kaiserzeit*, Berlin—New York, 1982, p. 335—348. O. Bounegru, *StCl.* 26, 1989, p. 74—75, n. 54—62 (bibliografia) etc.

²⁵ *Supra*, n. 23. Pe piatră se distinge hasta stîngă a lui V, deci întregirea *cu[rante]* propusă de D. M. Pippidi este asigurată, cf. O. Bounegru, *op. cit.*, p. 77. Desigur, rămîne și în acest caz un semn de întrebare în legătură cu martelajul inclusiv al lui *CVRANTE*, odată cu numele guvernatorului.

²⁶ D. M. Pippidi, *ISM*, I, nr. 168.

²⁷ Idem, *Contribuții*², p. 475 și urm. Em. Doruțiu-Boilă, *Dacia*, NS, 12, 1968, p. 404—408; eadem, *Dacia*, 19, 1985, 1—2, p. 133—134.

²⁸ Th. Mommsen, *CIL*, III, 7607. D. M. Pippidi, *Contribuții*², p. 476. B. E. Thomasson, *op. cit.*, col. 144—145, nr. 135. Diferit, P. W. Townsend, *op. cit.*, p. 120, n. 11, care îl plasează pe C. Pe... în anul 238 (după *Stout Governors of Moesia*, p. 73). Gr. Tocilescu — O. Hirschfeld, *AEM*, 8, 1884, p. 28, nr. 4, completează numele guvernatorului: „C Pe[scennius Niger]” (Commodus).

lui *C.Pe...* la începutul domniei lui Aurelian (270—272)²⁹, deoarece în acest interval pare a fi asigurată guvernarea lui *Aurelius Sebastianus*, cum au arătat pe rînd A. Stein și Em. Doruțiu-Boilă³⁰.

Se impune, așadar, să vedem ce documente îl atestă pe *C.Pe...* în provincia *Moesia Inferior*:

1. Un stîlp miliar de la *Carsium* (Hîrșova), care păstrează doar finalul unei titulaturi imperiale și inițialele guvernatorului *C.Pe...*, nume martelat pe două rînduri³¹.

2. Un alt mîltar tot de la Hîrșova, care conservă numele lui Gordian (în dativ) și cîteva litere din numele guvernatorului, completat fie *Vitrasius Pollio* (!), fie *Tullius Menophilus* sau *C.Pe...*³².

Cum s-a observat deja, legătura dintre cei doi stîlpi miliari de la Hîrșova nu este sigură³³, deoarece, unul, distrus pentru a face loc textului din timpul lui Dioclețian, păstrează doar numele împăratului și prea puțin din cel al guvernatorului, ca să avem siguranță deplină în vreun sens³⁴, iar cel de al doilea, pe care apare fragmentar numele lui *C.Pe...*, nu este datat.

3. În sfîrșit, cea de a treia piesă luată în calcul pentru legația lui *C.Pe...* în *Moesia Inferior*, este un stîlp miliar apărut la Hisarlâk, lîngă satul Lomec, dedicat lui Gordian în anul 241, de un guvernator care poartă același *praenomen*, *C.*³⁵.

Așadar, miliarii de la *Carsium*, *Tomis* și *Lomec*, din timpul lui Gordian al III-lea, atestă în *Moesia Inferior* un legat cu *praenomen*-ul *C**, despre care știm, conform ultimului mîltar amintit, că activa în anul 241 p. Chr.

²⁹ Cf. J. Fitz, *op. cit.*, p. 37—38 și p. 54, bazat pe faptul că împăratul menționat în text n-a purtat titlul de consul în primul an de domnie, ci numai de proconsul.

³⁰ A. Stein, *op. cit.*, p. 106—107. Em. Doruțiu-Boilă, *Dacia*, NS, 12, 1968, p. 404—408; eadem, *ISM*, V, p. 128.

³¹ *CIL*, III, 7607 = *ISM*, V, nr. 99 (bibliografia).

³² *CIL*, III, 7606 = *ISM*, V, nr. 98. Textul, redactat ca o dedicație către împăratul Gordianus, este completat în r. 7—9: „[...pontes] et vi[as restituit pe]r C. Pe[...].” Aceleași rînduri au fost citite diferit, vezi *infra*, n. 34.

³³ Em. Doruțiu-Boilă, *ISM*, V, nr. 98, p. 126, asupra stării precare a pietrei și a dificultăților de lectură, completînd totuși, *C. Pe...*; *ibidem*, p. 128 se face precizarea că *C. Pe...* rămîne necunoscut pînă la descoperirea unor noi documente.

³⁴ J. Fitz, *op. cit.*, p. 33, citește *CIL*, III, 7606, r. 8—11: „[curant]e Tullio Me[n]op[hilo]leg. A[ug]pr[et]ur[is]...”, cf. R. Vulpe, *DID*, 2, p. 233—234, n. 62, deși, asupra acestei lecturi, s-au exprimat îndoieli, din cauza stării actuale a pietrei (*supra*, n. 33). Observăm, totuși, că în r. 9 al textului din timpul lui Gordian, după literele păstrate, mai urmau cel mult 4—5 litere, spațiu care ar fi prea mic, pentru a fi transcris numele legatului *C. Pe...*, cuprins în *CIL*, III, 7607 (= *ISM*, V, nr. 99), pe mai mult de două rînduri.

³⁵ *CIL*, III, 14430, Domaszewski citește în r. 10 (martelat): *C...V...IM*. B. Filow, *Psp*, 19, 1907, fasc. 68, 623, nr. 3: *C...A...* cf. B. Gerov, *ILRB*, p. 120, nr. 262: *C...[leg(ato) Augusti] pro[praetore]*. Mulțumim, pe această cale, d-nei Margarita Taceva și d-rei Diljana Boteva, de la Universitatea din Sofia, pentru informația privind *ILRB*.

* *Supra*, n. 32, 35 și stîlpul nr. 2 prezentat de noi.

Acesta ar putea fi *Tullius Menophilus*, care a stat probabil în fruntea provinciei pînă în 241 **, suferind în final *damnatio memoriae*, urmată de ștergerea numelui de pe monumentele publice, din motive care, fără a fi cunoscute pe deplin, pot fi intuite în tumultul acelor ani ³⁶.

Coincidența de *praenomen* cu enigmaticul *C.Pe...*, nume identificat nesigur pe miliarii de la *Carsium* și *Lomec* ³⁷ din vremea lui Gordian, nu-l exclude din discuție pe acesta, deși, în afara dificultăților de lectură arătate mai sus, se desprind și alte câteva aspecte, care pun sub semnul întrebării prezența lui *C.Pe...* în *Moesia Inferior*, cel puțin în anul 240, dacă nu și în cel următor, 241 p.Chr.

1. Inscripția menționată de la *Histria*, potrivit ultimei lecturi, nu conservă numele legatului, deci, nu poate servi ca o dovadă a guvernării lui *C.Pe...* încă din anul 240 în *Moesia Inferior*, la acea dată aflindu-se la cîrma provinciei foarte probabil *Tullius Menophilus* ³⁸.

2. *P. Aelius Ammonius*, procurator financiar în timpul lui Gordian, cum ne arată o inscripție greacă din *Tomis* ³⁹, considerat de unii cercetători *agens vice praesidis*, care a asigurat interimatul guvernării provinciei în urma destituirii lui *Tullius Menophilus*, în anul 240 p.Chr., pînă la venirea noului guvernator ⁴⁰, pare a-și fi exercitat doar atribuțiile de *procurator Augusti Moesiae Inferioris* ⁴¹.

** *Supra*, n. 18. Cu rezerva că nu cunoaștem pînă acum *praenomen*-ul lui *Tullius Menophilus*. De altfel, nici în cazul celorlalți doi guvernatori, atestați în timpul lui Gordian, nu le cunoaștem *praenomen*-ul (*infra*, notele 42 și 43). Cu atît mai puțin ne putem gîndi la: „L...? *Claese(nnius) Vinius*“ (cf. A. Stein, *op. cit.*, p. 101 pe baza IGR, I, 615 (=ISM, II, nr. 107(73) guvernator care pare a nu exista, vezi discuția la J. Fitz, *op. cit.*, p. 34 și Em. Doruțiu-Boilă, *Dacia*, NS, 12, 1968, p. 403—404, nr. 3).

³⁶ G. M. Bersaneti, *Athaeneum*, XVI, 1938, p. 233—238; XIX, 1941, p. 144—148. R. Vulpe, *op. cit.*, p. 233—234, n. 65.

³⁷ J. Fitz, *op. cit.*, p. 32—33, consideră prea fragmentar numele guvernatorului din *CIL*, III, 14430 (*supra*, n. 35) pentru a fi identificat cu *C. Pe...* B. E. Thomasson, *op. cit.*, col. 144, nr. 132: (?—241—244, *leg. Augusti pro praetore*).

³⁸ G. Mihailov, *IGB*, II, p. 95—96. J. Fitz, *op. cit.*, p. 32 și 44, nr. 22 (catalog). O. Bounegru, *op. cit.*, p. 76 și 77, n. 72.

³⁹ I. Stoian, *ISM*, II, nr. 106(72). I. Piso, *Dacia*, NS, 20, 1976, p. 261—257. *IDR*, III, 2, nr. 83 și 246.

⁴⁰ *ISM*, II, nr. 106(72): „... πρῆξαν τὴν ἐπαρχίαν πιστῶς“, prin care A. v. Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*, in *Bonner Jahrbücher*, 117, 1908, p. 190 și C. W. Keyes, *The Rise of the Equites in the Third Century of the Roman Empire*, Pinceton, 1915, p. 6, înțelegeau *agens vice-praesidis*. Se ia în considerare rescriptul lui Gordian din 240 (*Cod. Just.* VI, 45, 2), privind *fidei commissae*, unde apare *Ammonius*, identificat cu *P. Aelius Ammonius* de la *Tomis*, cf. I. Stoian și I. Piso, *loc. cit.* H.-G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut Empire romain*, II, 1960, p. 854—855, nr. 329; *Supplément*. Paris, 1982, 91, cf. B. E. Thomasson, *op. cit.*, vol. III, col. 33(20 : 131).

⁴¹ Cf. A. Stein, *op. cit.*, p. 115. I. Stoian, *op. cit.*, p. 131. I. Piso, *op. cit.*, p. 253—256, admite că funcția de *vice-praesidis* nu rezultă din inscripția de la *Tomis*, fără să excludă că *Hammonius*, a putut exercita funcția de guvernator interimar timp de câteva luni (în anul 240) pînă la venirea noului legat (*C. Pe...*). *Supra*, n. 39 și 40.

3. În sfârșit, deosebit de semnificativă rămâne lipsa lui *C.Pè...* pe monedele emise în provincie; în schimb, se cunoaște numele lui *Sab(inius?) Modestus*, pe monedele din *Nicopolis ad Istrum* cu efigia lui *Gordianus* și *Tranquillina*, din a doua jumătate a anului 241⁴², ca și cel al lui *Prosius Tertullianus*, consemnat pe monedele din *Marcianopolis*⁴³.

Refacerea drumurilor în timpul lui *Gordianus III*, dovedită de stilpii miliari de la *Carsium*, *Tomis* și *Lomec*, ca să ne oprim numai la acest aspect^{***}, pare a fi mai degrabă opera lui *Tullius Menophilus*, care a condus timp suficient provincia (238—241 p.Chr.), ca să întreprindă o asemenea lucrare.

Oricum, stilpii miliari amintiți, se adaugă celorlalte mărturii epigrafice din *Scythia Minor*, care ilustrează refacerea provinciei după atacul carpo-gotic din anul 238 p.Chr.⁴⁴.

3. Inv. 32353 (MINAC). Cel de al treilea miliar găsit pe str. Cuza-Vodă din Constanța, din calcar alb, sfărâmișos, este spart în partea superioară, iar coloana este fragmentată în trei bucăți (fig. 3 a—b). Dimensiuni: $\bar{i} = 2,38$ m; d. = 0,32—0,38 m.

Începutul inscripției lipsește, iar în porțiunea păstrată*, primele trei rinduri sînt aproape complet șterse în partea stîngă, iar în cea dreaptă sînt slab conservate (fig. 3 c). Astfel, în r. 1, abia se distinge *cognomen*-ul imperial *GALL(i)ENI/[ano]* (sigure sînt doar primele trei litere, celelalte fiind deteriorate în cea mai mare parte**), formă păstrată mai clar pe un miliar din aceeași perioadă, descoperit tot la *Tomis*, în dărîmăturile Edificiului roman cu mozaic⁴⁵. Ultimele patru rinduri ale inscripției de față sînt mai bine conservate; înălțimea literelor este de 2,8—3,5 cm.

Textul celor doi miliari din *Tomis* este foarte asemănător (inclusiv forma și numărul de litere pe rînduri), așa încît propunem următoarea lectură pentru miliarul de pe str. Cuza-Vodă:

[Imp(eratoribus) Caes(aribus) P(ublio) Lici-
nio Valeriano et P(ublio)
Licinio] Gall(i)en<i>

⁴² A. Stein, *op. cit.*, p. 100—101. J. Fitz, *op. cit.*, p. 53 (241—242/243 p. Chr.). B. E. Thomasson, *op. cit.*, col. 144, nr. 133: *Sab(inius?) Modestus* (241—244 p.Chr.).

⁴³ A. Stein, *op. cit.*, p. 101—102. J. Fitz, *ibidem* (241—242/243 p.Chr.). B. E. Thomasson, *op. cit.*, col. 144, nr. 134: *Prosius Tertullianus* (241—244 p.Chr.).

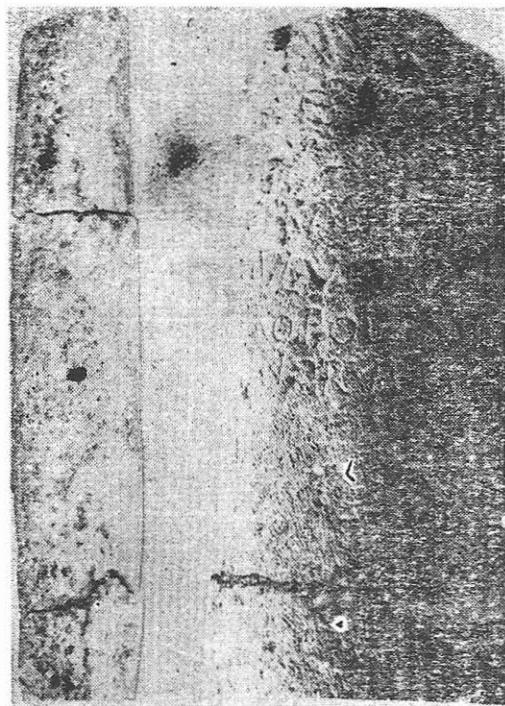
^{***} Operațiune susținută de unele cetăți, vezi mai sus nota 15.

⁴⁴ *Supra*, n. 24. D. M. Pippidi, *Contribuții*², p. 464 și urm. R. Vulpe, *DID*, 2, p. 232.

* Din rîndul superior se văd doar urmele unei litere.

** Nu credem că poate fi vorba despre *Gallus*, care apare consemnat de obicei împreună cu *Volusianus* (vezi I. Piso, *ZPE*, 50, 1983, p. 248—249. C. C. Petolescu, *Dacia*, NS, 30, 1986, p. 164), iar aici nu se poate citi în nici un caz *GALLO* (în dativ, cum ar fi trebuit să figureze numele). Tot astfel, nu ne putem gîndi la *Galerius* menționat în inscripțiile din provincie drept *Caesar* (vezi Em. Popescu, *IGLR*, nr. 82, 205, 230—232, excepție nr. 239), observațiile generale asupra inscripției conducînd spre perioada lui *Gallienus*.

⁴⁵ M. Bărbulescu-Munteanu, A. Rădulescu, *Pontica*, 13, 1980, p. 148—151, nr. 4, fig. 4 a—c.

a

b

CAL' II
 'IS TEL IS
 ^ 'CCAE
 EINTE PRAES PRO
 VIN CIVL VICTORE
 METROPOLISTOMI
 NORVM

c

Fig. 3

[an]o p[ro]p[ri]is fel[ic]is (sic)
 i[n]victis Aug[ustis] ag-
 ente praes[ide] pro-
 vin[ciae] C. Iul[io] Victore
 Metropolis Tomi-
 [ta]norum.

„Împăraților cezari P. Licinius Valerianus și P. Licinius Gallienus, pioșii, fericiții (și) ne'nvinșii auguști, în timpul guvernatorului provinciei C. Iulius Victor, Metropola Tomitanilor“.

În text observăm, pe lângă forma *Gall(i)enianus* (în dativ) amintită mai sus *** folosirea desinenței *-is* pentru *-ibus*⁴⁶ în *felicis* și despărțirea defectuoasă a lui *agente*.

*** *Ibidem*, p. 150, n. 23. I. I. Russu, *IDR*, III, 1, Buc., 1977, nr. 54, r. 6: „...*Gall(i)enian(ae)*“, cu omiterea lui *I*, eventual ca în cazul de față.

⁴⁶ S. Stati, *Limba latină în inscripțiile din Dacia și Scythia Minor*, București, (1961), p. 82, c. 94.

La rindul său, stilpul miliar apărut de curind la Tomis, permite corectarea lecturii miliarului descoperit anterior la Constanța, la Edificiul roman cu mozaic⁴⁷, text pe care-l notăm tot aici :

[Imp(eratoribus) Caesar]is (sic) P(ublio) Li-
cin(n)io Valeriano
et P(ublio) Licin(n)io Galli-
e(nia)no piis felic[is] (sic)
invictis Aug(ustis) [agen-
t]e pr[aes(ide) prov(inciae)...]
[..... Metro-]
[polis Tomitanorum]

Cei doi miliari din Tomis din vremea lui *Valerianus* și *Gallienus*, se adaugă unor descoperiri mai vechi din *Moesia Inferior*, un stilp găsit la Hirșova (*Carsium*)⁴⁸ și alți doi care marcau limita orașelor *Odessos* și *Marcianopolis*⁴⁹, datați pe baza numelui *Caesar*-ului *P. Licinius Egnatius Cornelius Valerianus*⁵⁰, între anii 254—258 p.Chr.⁵¹

Dacă admitem că pe exemplarele din Tomis (redactate deosebit de miliarul de la *Carsium*) a fost omis numele *Caesar*-ului amintit, putem deduce că piesele au fost ridicate în același interval de timp, mai favorabil unor lucrări, precum refacerea drumurilor provinciei, pe *limes*, probabil între *Carsium* și *Capidava* și pe litoral, în preajma cetății *Tomis*⁵², dar și restabilirii hotarului între *Odessos* și *Marcianopolis*.

După *M. Aemilius Aemilianus*⁵³, guvernatorul celor două Moesii (și Pannonii) care în urma succesului obținut împotriva coaliției de goți, carpi și alți transdanubieni, a fost proclamat împărat de către trupe, recunoscut de senat, însă ucis, în același an, 253, în luptele pentru tron din Italia, datele despre administrarea provinciei de la Dunărea de Jos sînt reduse și nu tocmai clare. Astfel, prezența legatului *Vitennius Iuvenis*, între 256—258 ? p. Chr., cum presupunea J. Fitz⁵⁴, rămîne ne-

⁴⁷ *Supra*, n. 45. În afara unor mici diferențe de transcriere în r. 1, 4 și 5, observăm că în r. 6—7 trebuie să fi figurat numele unui *praeses provinciae*.

⁴⁸ *CIL*, III, 7608 = Em. Doruțiu-Boilă, *ISM*, V, nr. 100, r. 5 : *GALLIENO*, cu *IE* în ligatură ; vezi, totuși, desenul de la p. 128 și fig. 100/1.

⁴⁹ G. Mihailov, *IGB*, I², nr. 251 ; *IGB*, II, nr. 834.

⁵⁰ R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*⁴, Paris, 1914, p. 223. *PIR*², L, 184. *ISM*, V, nr. 100, r. 7 : *Incnatius* pentru *Egnatius*.

⁵¹ J. Fitz, *op. cit.*, p. 36—37.

⁵² *ISM*, V, nr. 100 : „*m(ilia) p(assuum) XVIII*“. Barbu, *Pontica*, 11, 1978, p. 144—146, care presupune refacerea unor cetăți încă din vremea lui *Gallienus*, inclusiv a zidului de apărare al Tomisului, odată cu repararea drumului. Vezi însă V. Pârvan, *Zidul cetății Tomi*, *ARMSI*, ser. II, t. XXXVII, 1915, p. 415—444. Al. Suceveanu, în *Dacia*, NS, 13, 1969, p. 348—353. A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, Buc., 1977, p. 29—30.

⁵³ *PIR*² A 330 ; *RE*, I, 545 și urm. A. Stein, *op. cit.*, p. 104—105. R. Vulpe, *DID*, 2, p. 251. B. E. Thomasson, *op. cit.*, c. 145, nr. 143 ; c. 107, nr. 54 ; c. 118, nr. 44 ; c. 129, nr. 56.

⁵⁴ J. Fitz, *op. cit.*, p. 36—37 și p. 54 (256—257 p.Chr. ?).

sigură⁵⁵; în anul 258, legiunile din *Moesia* (cu asentimentul celor din *Pannonia*) îl numesc împărat pe guvernatorul *Ingenuus*, suferind, după înlăturarea acestuia, persecuții aspre, ca și populația civilă, după cum, nu peste mult timp, în 260, moesii îl susțin pe *Regalianus*, comandantul *Illyricum*-ului, înlăturat și el urgent, ca și celălalt uzurpator⁶⁵.

Pe baza stîlpului miliar din Tomis, putem nota numele lui *C. Iulius Victor*⁵⁷, *praeses provinciae* în timpul celor doi împărați, pentru o perioadă pe care nu o putem preciza, în intervalul 254—258 p.Chr., mai sigur, cum spuneam, decît cel de la sfîrșitul domniei lui Valerian și Gallienus⁵⁸.

Titlul de *praeses provinciae*, întîlnit mai rar înainte de Septimius Severus, începe să fie folosit oficial spre sfîrșitul sec. al II-lea, pentru guvernatorii de rang ecvestru (*procuratores*), fiind însă atribuit și celor din ordinul senatorial, ca apoi denumirea să capete o difuzare mai largă, în cazul ultimilor, alături de cea de *leg(atus) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)*⁵⁹. În *Moesia Inferior*, de exemplu, sint atestați: *praeses provinciae* [co]nsularis *M. Valerius Bradua leg. Aug. pr. pr.* (172 p.Chr.)⁶⁰ și *C. Messius Q. L. Decius Valerianus „leg. ac [p]r(aeses) provinciae“* (234 p.Chr.)⁶¹, titulatura de *praeses provinciae* impunîndu-se treptat, aspect confirmat și de descoperirea recentă din Tomis (miliarii 3 și 4).

Fără să avem date despre cariera senatorială a lui *C. Iulius Victor*⁶², faptul că a ajuns în fruntea provinciei consulare *Moesia Inferior*⁶³,

⁵⁵ R. Hanslik, RE, Suppl. IX(1962), 1744(271) p.Chr.). A. Stein, *op. cit.*, p. 108—109. G. Barbieri, *op. cit.*, nr. 2116. B. E. Thomasson, *op. cit.*, c. 147, nr. 153 (sec. III).

⁵⁶ SHA, *Triginta Tyrani*, 9 și 10. J. Fitz, Latomus, LXXXI (1966), p. 17—48. B. E. Thomasson, *op. cit.*, c. 145—146, nr. 144—145; c. 108, nr. 55: *Ingenuus*, anul 258 sau 260. Pentru anul din urmă a optat și R. Vulpe, DID, 2, p. 256. În aceeași perioadă a fost îngropat și tezaurul descoperit la Mangalia (în 1960), alcătuit din 9 000 monede, dintre care ultimele datează din anii 258—259, cf. C. Preda, G. Simion, Peuce, 2, 1971, p. 174 și 177.

⁵⁷ În r. 5 păstrat (7) al inscripției) după *N* este o spărtură, fără să știm dacă pe piatră a fost abreviat *provinc(iae)* (vezi IDR, III/2, nr. 97, 99, 95 etc.) caz în care personajul nu purta *praenomen*, numindu-se *Iulius Victor*, sau înregistrăm prescurtarea mai puțin obișnuită, *provin(ciae)*, situație în care *C.* urmat de un semn despărțitor, indică *praenomen*-ul guvernatorului, *C. Iulius Victor*.

⁵⁸ R. Vulpe, DID, 2, p. 251—256. V. Barbu, Pontica, *op. cit.*, p. 143—150.

⁵⁹ C. Barbieri, *L'albo senatorio da Settimio Severo a Carino (193—285)*, Roma, 1952, p. 262 și urm., inclusiv asupra corespondenței grecești al lui *praeses*, ἡγεμὼν.

⁶⁰ Th. Sauciuc-Săveanu, *Inscripție murală latină din Callatis din vremea praes. prov. M. Valerius Bradua*, Cernăuți, 1936, p. 3—11. Idem, *Un nou fragment al inscripției murale din Callatis și alte fragmente arheologice*, Cernăuți, 1937, p. 3—12 (=AE 1937: 246). Vezi și Gr. Tocilescu, *Fouilles...*, p. 229, nr. 62 (=AE 1937: 153). R. Vulpe, DID, 2, p. 165—166. A. Ștefan, Dacia, N.S., 19, 1975, p. 167, n. 71.

⁶¹ CIL, III, 13724; 12519: „pr. pr. leg. suus“ (Severi Alexandri). IGB, II, 640. J. Fitz, *Die Laufbahn...*, p. 30—31 și 52 (232—235 p.Chr.). B. E. Thomasson, *op. cit.*, c. 142, nr. 123. În ISM, V, nr. 269, r. 6—8 putem citi eventual: „...C. [Messius Q(uintus)] / Decius V[alerianus leg(atus) ac. pr(aeses)] / prov[inciae...]“.

⁶² A. Degrassi, *I fasti consolari dell'Impero Romano*, Roma, 1952, p. 193—197. B. E. Thomasson, *op. cit.*, vol. III, col. 108—110, cu toată frecvența gentiliului *Iulius* printre *praesides* etc.

⁶³ R. Vulpe, DID, 2, *passim*.

dovedește că prin activitatea anterioară a dobândit experiența necesară guvernării unui ținut de graniță, calitate cu atât mai importantă într-o perioadă de criză.

Dacă adăugăm frecvența și factura comună a numelui *C. Iulius Victor*⁶⁴, fără ca vreun omonim din sec. III p.Chr.⁶⁵ să se identifice cu personajul de la Tomis, se conturează mai degrabă ideea că ne aflăm în fața unuia dintre provinciali, recrutat probabil din elita militară pentru guvernarea Moesiei Inferioare, procedeu bine cunoscut în imperiu de mai multă vreme⁶⁶.

4. Cel de al patrulea miliar descoperit pe str. Cuza-Vodă (inv. 32354 MINAC), realizat din același calcar friabil ca și precedentul, păstrează însă inscripția în întregime, piesa având lipsă doar o mică parte la bază (acum restaurată) (fig. 4 a-b). Dimensiuni: $l = 1,67$ m, $d = 0,27$ m (0,34 m). Scrierea este relativ ordonată, înălțimea literelor fiind de 4,5—5 cm.

Imp(eratori) Caesarī
M(arco) Aurelio Clau-
dio Pio Felici
invicto Aug(usto)
agente praes(ide)
prov(inciae) Titio
Saturnino
Metropolis
Tomitano-
rum, m(ille) p(assuum) I.

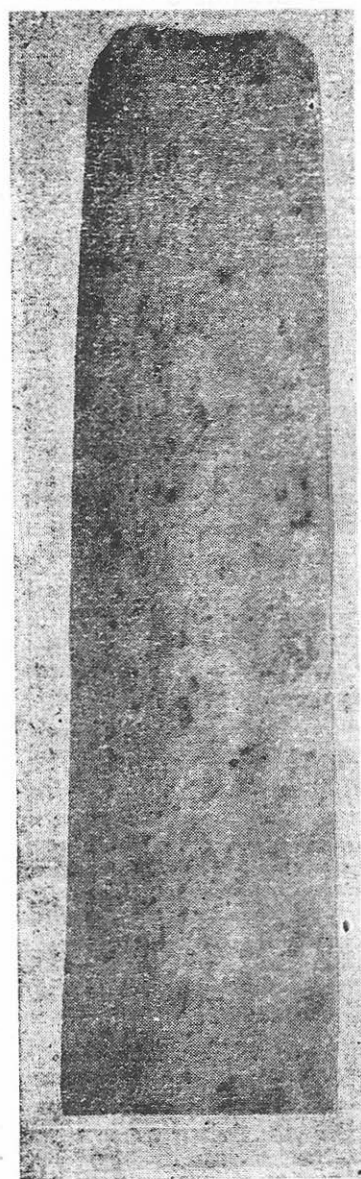
„Împăratului Caesar Marcus Aurelius Claudius, piosul, fericitul, neînvinsul August, în timpul guvernatorului provinciei Titius Saturninus, Metropoa Tomitanilor (a refăcut acest drum) o mie de pași“.

Atacurile pustiitoare ale populațiilor transdanubiene și nord-pontice din anul 267 și mai ales 269 p.Chr., când Tomisul, constituind chiar țința năvălitorilor, a rezistat datorită zidurilor solide și vitejei locuito-

⁶⁴ Ségolène Demougin, *Prosopographie des chevaliers romains Julio-Claudian*, p. 193—194. *CIL*, XIII, 1042—(1045). *CIL*, VI, 3272. *CIL*, X, 3593, *ILS*, 2448. *AE* 1968 : 219 ; 1969—1970 : 722 (*C. Iulius Victor*). *AE* 1962 : 251 ; 1967 : 572 (*Iulius Victor*) etc.

⁶⁵ H. Devijver, *Prosopographia militiarum equestrium quae fuerunt ab Augusto ad Gallienum*, I, Leuven, 1976, p. 496, nr. 140 : *Iul(ius) Victor trib(unus) coh(ortis) I Vang(ionum) c(uram) a(git) v[e]xi[l]l(l)ationis G(aestatorum) R(aetorum)*, Risingham (= *Habitancum*), Britannia, sec. III p.Chr. (bibliografia). *Ibidem*, 72—73 : *Aemilius Aemilianus*, care a avut aceeași funcție cu precedentul. E. Birley, *Research on Hadrian's Wall*, 1961, p. 163, 235 și 238. G. Simpson, *Britons and the Roman Army*, [1966], p. 133. Formațiunile amintite sînt cunoscute, între altele, dintr-o dedicație imperială din anul 213 (*CIL*, VII, 1002 = R. G. Collingwood, R. P. Wright, *The Roman Inscriptions of Britain*, Oxford, 1965, nr. 1235) perioadă în care își vor fi exercitat comanda tribunii *Aemilius Aemilianus* și *Iulius Victor*, care poartă aceleași nume cu guvernatorii de mai târziu din Moesia Inferior (*supra*, n. 53 și 57), fără să putem stabili vre-o legătură între ei, coincidența rămînînd totuși un semn de întrebare.

⁶⁶ I. Piso, *Fasti provinciae Daciae*. Rezumatul tezei de doctorat, Cluj-Napoca, 1983, p. 15—22.

a

IMPCAESARI
MAVRELIOCLAV
DIOPI O FELICI
INVICTOAVG
ACENTEPRAES
PROV TITIO
SATVRNINO
METROPOLIS
TOMITANO
RVM MPI

b

Fig. 4

rilor⁶⁷, au lăsat, desigur, urmele distrugerii în teritoriul cetății. Îi vedem, deci, pe tomitani, odată pericolul trecut, refăcînd drumul din preajma metropolei Pontului Stîng, fiind, de altfel, singurul miliar din timpul lui *M. Aurelius Claudius*⁶⁸, cunoscut pînă acum în *Moesia Inferior*⁶⁹. Se notează cu fidelitate, ca de fiecare dată, numele guvernatorului în timpul căruia s-a efectuat lucrarea, *Titius Saturninus*, numit, ca și predecesorul său din vremea lui Valerianus și Gallienus, *praeses provinciae*.

Absența în numeroase cazuri a informațiilor privind guvernarea unor provincii în timpul lui *Gallienus*⁷⁰, determinată, probabil, de situația de criză, dar, cu siguranță, și consecința măsurilor luate de împărat, prin edictul din 261, prin care interzicea, accesul senatorilor în posturile înalte din armată, reformă⁷¹ care a dus, în provincii, la transferul de autoritate către membrii ordinului equestru, cum se constată ulterior, ar putea explica și lipsa de date asupra guvernării Moesiei Inferioare în acest interval de timp.

Într-adevăr, pentru perioada amintită, este cunoscut doar *Marcianus*, unul din generalii lui *Gallienus*⁷², identificat cu Μαρκιανός... δοῦξ καὶ στρατηλάτης, pe care-l onorau philippopolitanii, considerat de B. Gerov ca primul guvernator al Moesiei (sau Traciei) din ordinul equestru, problemă încă discutabilă⁷³.

În schimb, pe baza miliarului din Tomis, este sigură prezența lui *Titius Saturninus*, *praeses provinciae* în anii 268—270 sau poate numai la începutul acestui interval, ținînd cont de lipsa de date din inscripția tomitană privind consulatul și puterea tribuniciană a lui *M. Aurelius Claudius*, cum întîlnim pe *milliaria* din 269 și 270 din alte provincii⁷⁴. Între guvernatorii care-i succed lui *Titius Saturninus* în *Moesia Inferior* îl amintim pe *M. Aur(elius) Sebastianus vir perfectissimus praeses provinciae*, începînd din 270⁷⁵ sau 271 p.Chr.⁷⁶, numit într-o inscripție din *Discoduraterae* : „[ὁ]ν[α] [τ]ε[λ]ῶν [τῆς] ἐπα[ρ]είας ὁ δ[ι]α[σ]ημ[ι]ῶτατος⁷⁷”, după

⁶⁷ SHA, *Gallienus*, 13; *Claudius*, 6, 1—2. Zosimus, *Hist.* I, 42—45. G. Syncellos, ed. Bonn, p. 717, 10. Zonaras, *Annales*, XII, 26. Em. Doruțiu-Boilă, *St Cl*, VI, 1964, p. 254—256. R. Vulpe, *DID*, 2, p. 258—260; 263—267.

⁶⁸ W. Liebenamm, *op. cit.*, p. 116.

⁶⁹ L. Hollenstein, *op. cit.*, p. 36.

⁷⁰ B. E. Thomasson, *op. cit.*, *passim*.

⁷¹ P. Lambrechts, *La composition du Sénat Romain de Septime Sévère à Dioclétien (193—284)*, Diss. Pann., ser. I, fasc. 8, Budapest, 1937, p. 96—103. M. G. Bersanetti, *Aevum*, XIX, 1945, 3—4, p. 380—390. H. G. Pflaum, *Syria*, 29, 1952, p. 312—324; 34, 1957, p. 136—144. Idem, *Historia*, 25, 1976, p. 109—117.

⁷² SHA, *Gall.*, 6, 1; 13, 10 etc. *PIR*², M 204; RE, XIV, 1511, nr. 6.

⁷³ B. Gerov, în *Atheneum*, NS, XLIII, 1965, 3—4, p. 345, nr. 40 (AÉ, 1965 : 114). B. E. Thomasson, *op. cit.*, col. 146, nr. 146.

⁷⁴ S. Soproni, *Folia Archaeologia*, XXXIV, 1983, p. 83—90, nr. 4, n. 30 (268 sau 269 p.Chr.). *CIL*, XVII, 2, 149 (= *CIL*, XII, 511, Vienna) (*restitutio incerta*) 269—270 p.Chr. *CIL*, XVII, 2, nr. 159.

⁷⁵ A. Stein, *op. cit.*, p. 106—107. Em. Doruțiu-Boilă, *Dacia*, NS, 12, 1968, p. 405 și urm.

⁷⁶ B. E. Thomasson, *op. cit.*, col. 146, nr. 149. *Infra* nota 85.

⁷⁷ G. Mihailov, *IGB*, II, nr. 734 (în text în genitiv). *Ibidem*, nr. 611.

cum un *praeses provinciae* cu nume martelat figurează și pe o inscripție e din *Callatis* din anul 274 p.Chr.⁷⁸.

Trebuie să arătăm, însă că tot în *Moesia Inferior*, pe un miliar descoperit la Ruse (*Sexaginta Prista*)⁷⁹, datat în anul 270 p.Chr.⁸⁰ (pe baza absenței consulatului din titulatura împăratului Aurelian), observăm numele marțeat al unui *leg. Aug. pr. pr.*

Întru cât *Titius Saturninus* își desfășoară activitatea tocmai în această perioadă de schimbări, chiar dacă *legati Augusti pro praetore Moesiae Inferioris* au fost toți consulari, până la *Gallienus* cel puțin, este greu de spus în ce măsură trebuie să-l căutăm pe guvernatorul amintit printre aceștia din urmă. Astfel, este cunoscut un *Saturninus, consul ordinarius*, alături de *Gallienus* (investit consul pentru a VI-a oară) în anul 264 p.Chr.⁸¹, despre care nu știm dacă a fost numit ulterior, în timpul lui *Claudius al II-lea*, guvernator în *Moesia Inferior*, cu atât mai mult cu cât, după edictul lui *Gallienus*, întâlnim numai în mod sporadic legați din ordinul senatorial⁸²; tot astfel, nici unul din personajele cu numele *Saturninus*, cunoscute în epocă⁸³, nu pare a se identifica cu guvernatorul din Tomis.

Mult mai probabilă este apartenența lui *Titius Saturninus* la ordinul ecvestru⁸⁴, fapt dovedit clar pentru guvernatorii care-i urmează la conducerea Moesiei Inferioare, între care, în afara lui *M. Aurelius Sebastianus*, amintit mai sus, se numără *Silvius Silvanus v(ir) p(erfectissimus) praeses pr(ovinciae) Moesiae Inferioris* și tot astfel, *Aurelius Dizo*, plasați de V. Velkov ipotetic între anii 284—302 p.Chr., ca să rămânem numai la aceste exemple⁸⁵ (*cognomen*-ul tracic al ultimului guvernator⁸⁶, demonstrând avansarea unor elemente locale la conducerea provinciei).

⁷⁸ CIL, III, 7586. Em. Doruțiu-Boilă, *loc. cit.* Eadem, ISM V, p. 128.

⁷⁹ CIL, III, 14460. A. Stein, *op. cit.*, p. 107.

⁸⁰ J. Fitz, *op. cit.*, p. 37—38.

⁸¹ A. Degrassi, *op. cit.*, p. 71. PIR¹, III, 176, nr. 163.

⁸² Em. Doruțiu-Boilă, în *Dacia*, NS, 12, 1968, p. 408. CIL, III, 3418: *M. Aurelius Valentinianus v(ir) c(larissimus) leg. Aug. pr. pr. (Aquincum)*, c. 233 p. Chr., cf. A. Dobó, *Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus*, Budapest, 1968, p. 102—103, nr. 76. P. Lambrechts, *op. cit.*, p. 100.

⁸³ PIR¹, III, nr. 164, 165, 166. Fără ca vreunul să poarte gentiliciul italic *Titius* (cf. W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin, 1933, p. 244—248), destul de des întâlnit (vezi ISM, II, nr. 56(22); IDR, I, p. p. 210—212; II/2, nr. 165; III/3, nr. 329(?), 405 a; 424 etc.), însă cu alte *cognomina* (sec. II—III p.Chr.).

⁸⁴ Cu același nomen, *C. Titius Similis, proc. prov. M[y]siae inferioris eiusdem provinciae ius gladii* (CIL, II, 484 = ILS, 1372, Emerita, cf. A. Stein, *op. cit.*, p. 113 și urm. B. E. Thomasson, *op. cit.*, col. 147, nr. 152 (*vice praesidis*, c. 194—238 p.Chr.), fără să putem stabili vreo legătură de rudenie cu *Titius Saturninus*.

⁸⁵ V. Velkov, *Die Reihenfolge der untermösischen Statthalter (270—300)*. Arheološki Vestnik, XXVIII, Ljubiana, 1977, p. 421—424, n. 3—6 unde figurează și alte propuneri anterioare privind guvernatorii Moesiei Inferioare în intervalul amintit, fără să putem stăruim aici asupra acestui subiect, care, credem, rămâne deschis unor noi precizări.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 423, n. 10. Adaugă I. I. Russi, *Limba traco-dacilor*², București, 1967, p. 66 și 164 (*Dizas*). Idem, *Elemente traco-getice în Imperiul roman și în Byzantium*, București, 1976, p. 32, 59, 70 (*Diza*, *Dizo*, *Dizas*) etc.

Revenind la *Tomis*, constatăm că își păstrează calitatea de metropolă⁸⁷, tomitanii avînd mijloacele necesare să reconstruiască porțiuni din importantul drum al litoralului, chiar și în perioada dificilă a anarhiei militare⁸⁸, desigur, cu sprijinul permanent al guvernatorilor provinciei, care își aveau sediul tot aici.

Explicită în acest sens este o inscripție tomitană, din anii 285—292 p.Chr., în care se consemnează: „...porta[s sive-m civi-]/[ta]ti praesida[li sive -ariael]/[cur(ante)] C(aio) Aur(elio) F[irminiano] v(iro) p(erfectissimo)/[devo]tissimo n[umini Aug(ustorum)]/[ci]vitas [Tomitanorum fec(it)]”⁸⁹. Așadar, *C. Aurelius Firminianus* „v(ir) p(erfectissimus) dux limitis prov(inciae) Scyt(hiae)”⁹⁰, sprijină, cu mină militară, fără îndoială, cetatea *Tomis*, capitala provinciei, să repare „porțile (sau poarta) cetății de reședință (a guvernatorului)”⁹¹, cercetările arheologice recente de la Constanța evidențiind existența celei de a treia porți, de dimensiuni mai mari decît cele dezvelite anterior⁹².

Cele patru *milliaria* din *Tomis*, care au constituit subiectul discuției noastre⁹³, sînt importante mai ales pentru *fasti provinciae Moesia Inferioris* și anume, în afara cunoscutului legat *C. Ovinus Tertullus* (198—202 p.Chr.), ele permit unele clarificări în privința lui *Tullius Menophilus* (238—241 p.Chr.), punînd sub semnul întrebării (dacă nu chiar eliminînd) prezența lui *C.Pe...* în 240/241 p.Chr.; în sfîrșit, deosebit de însemnate sînt cele două nume noi de guvernatori, *C. Iulius Victor*, din timpul lui *Valerianus* și *Gallienus* și *Titius Saturninus* din vremea lui *M. Aurelius*

⁸⁷ *ISM*, II, nr. 54, 58, 59, 61 etc.; mai aproape de perioada discutată nr. 108. *Pieck-Regling, Münzen*, I, p. 72; II, 683—688 etc.

⁸⁸ R. Vulpe, *DID*, 2, p. 218—268. Al. Suceveanu, în *La Dobroudja romaine*, Buc., 1991, p. 33—34. Din aceeași perioadă mai amintim doi stîlpi miliari din timpul lui *Decius* (149—251 p.Chr.), unul descoperit la *Rasova* (cf. A. Rădulescu, în *Revista Muzeelor*, 1969, nr. 4, p. 349—353. A. Aricescu în *Dacia*, NS, XIV, 1970, p. 297—298) și altul pe litoral, la *Sinoe* (*CIL*, III, 12515 = *ISM*, I, nr. 322. A. Stein, *op. cit.*, p. 103—104).

⁸⁹ Em. Popescu, *IGLR*, nr. 3. Al. Barnea în *La Dobroudja romaine*, Buc., 1991, p. 155, 195—196.

⁹⁰ Em. Popescu, *op. cit.*, nr. 2 (*Tomis*). Al. Barnea, *loc. cit.* și p. 210.

⁹¹ Em. Popescu, *op. cit.*, nr. 3, p. 38 despre *praesidialis* sau *praesidarius* — adjective care exprimă o legătură cu guvernatorul provinciei. I. Stoian, *ISM*, II, nr. 155(40): „...porta[m civi/ta]ti praesida[riam]” (interpretarea mai veche).

⁹² Săpături conduse de Gh. Papuc în anii 1987—1991 (inedite). Vezi și A. Rădulescu, în *Études byzantines et post-byzantines*, II, București, 1991, p. 25—28.

⁹³ Miliarii au fost prezentați de autori la sesiunea „*Tomis—Constanța — 2500 de ani de evoluție neîntreruptă, cultură și civilizație*”, 3—5 iunie 1991 și de M. Bărbulescu la *Xe Congrès International d'Épigraphie Grecque et Latine*, Nîmes, 1992. Rezumatul apărut *ibidem*, *Rapports préliminaires. Résumés des communications*, p. 216.

Claudius, care îmbogățesc, astfel, listele întocmite rînd pe rînd de A. Stein, J. Fitz și mai de curînd de B. E. Thomasson, completate, desigur, de cercetările recente⁹⁴, cu atît mai mult cu cît în ultimii ani au apărut noi dovezi epigrafice privitoare la legații provinciei *Moesia Inferior*⁹⁵.

CONTRIBUTIONS CONCERNANT LA SERIE DES GOUVERNEURS DE LA MÉSIE INFÉRIEURE AU IIIe s. apr. J.C.

(Résumé)

On présente quatre bornes milliaires découvertes à Constantza (Tomi) en 1982, rue Cuza-Vodă, à l'occasion des travaux édilitaires, et qui, par la suite ont été réutilisées, semble-t-il, à un tombeau.

La premier *milliarium*, daté en 200 apr. J.C., s'ajoute à plusieurs exemplaires connus dans la Mésie Inférieure, qui attestent la reconstruction des routes de la province, l'année mentionnée, sur la surveillance du bien connu *leg. Aug. pr. pr.*, *C. Ovinus Tertullus* (198—202 apr. J.C.).

La deuxième pièce, du temps de Gordianus III, sur laquelle on observe le nom martelé d'un gouverneur mais dont on distingue seulement le *praenomen C.*, a fourni l'occasion pour un nouvel examen des documents épigraphiques du temps de *Tullius Menophilus* à la tête de la province *Moesia Inferior* probablement entre les années 238—241 apr. J.C., fait qui met en question (si non élimine) la présence du *legatus C. Pe...* en 240/241 apr. J.C.

Les deux dernières pièces du lot mentionné présentent un intérêt particulier, premièrement le troisième *milliarium*, du temps de *Valerianus et Gallienus* (semblable à un exemplaire trouvé antérieurement à Tomi, à l'Edifice romain à mosaïque); celui-ci mentionne le nom de *C. Iulius Victor, praeses provinciae*, probablement pendant l'intervalle 254—258, sans avoir une connaissance plus exacte de la durée de son mandat.

Enfin, le quatrième *milliarium*, placé toujours par *Metropolis Tomitanorum*, cette fois-ci au temps de l'empereur *M. Aurelius Claudius* (268—270 apr. J.C.), étant *pr. pr. Titius Saturninus*, attesté pour la première fois tout comme le gouverneur précédent, enrichissant ainsi les *fasti provinciae Moesiae Inferioris*.

⁹⁴ Em. Doruțiu-Boilă, ZPE, 58, 1985, p. 197—203. Eadem, SCIVA, 38, 1987, 2, p. 115—125, etc.

⁹⁵ Referindu-ne numai la inscripțiile descoperite în județul Constanța, aștin- tim un stîlp miliar de la Topalu (inv. 29702 MINAC, în curs de publicare) pus prin grija lui *Sallius Aristaenetus leg. Aug. pr. pr.*; o dedicație în limba greacă către împăratul Marcus Aurelius și fiii săi, apărută la Mangalia (Callatis) în anul 1992, aflată în colecția muzeului din localitate (inedită).